

Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian
Academy of Sciences – Institute of World Economics
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 123.

2018. február

Szigetvári Tamás

**EXPORTORIENTÁCIÓ ÉS BELSŐ PIAC A TÖRÖK
NÖVEKEDÉSI STRATÉGIÁBAN**

MTA

Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 123. (2018) 1-43. 2018. február

Exportorientáció és belső piac a török növekedési stratégiában

szerző:

Szigetvári Tamás

tudományos főmunkatárs

Magyar Tudományos Akadémia

Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

email: szigetvari.tamas@krtk.mta.hu

Minden itt kifejtett vélemény és következtetés a szerző sajátja, mely nem minden esetben tükrözi a Világgazdasági Intézet, illetve a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont kutatóinak véleményét, vagy a Magyar Tudományos Akadémia álláspontját

ISBN 978-963-301-661-9

ISSN 1417-2720

Exportorientáció és belső piac a török növekedési stratégiában¹

Szigetvári Tamás²

Összefoglaló

Az export illetve a belső kereslet szerepe a gazdasági növekedésben kiemelt érdeklődésre tart számot a közgazdasági kutatásokban. Az elmúlt évtizedek világgazdasági változásai, a gazdasági felzárkózás sikeres és kevésbé sikeres példái új tapasztalatokkal bővíthetik az ezzel kapcsolatos elméleteket. Törökország érdekes esettanulmányként szolgálhat ezen kutatásokhoz, hiszen a nyolcvanas évek végén a korábbi importhelyettesítő fejlesztési modelltől exportorientált útra tért át, melynek sikerét a kétezres évek politikai és gazdasági változásai hozták meg. Az utóbbi években azonban ismét megkérdőjeleződött ezen modell fenntarthatósága. A tanulmány áttekinti, milyen szerepet játszott a török gazdaság esetében az export, hogyan alakult az ezzel kapcsolatos gazdaságpolitikai irányvonal, mi jellemezte az elmúlt évtizedekben a török külgazdasági kapcsolatokat. A fő vizsgálandó kérdésünk az, hogy vajon mennyire volt sikeres az export-orientált fejlődés, és mennyiben lehet ennek alternatívája a belső piacra való áttérés: van-e erre gazdaságpolitikai szándék, illetve mennyiben realitás ennek megvalósulása.

JEL: F13, F43, F63, O24

Tárgyszavak: Törökország, külkereskedelem, gazdasági növekedés, fogyasztás, export

Bevezetés

Törökországot hosszú évtizedeken keresztül protekcionista, bezárkózó gazdaságpolitika jellemezte, az export szinte kizárólag az agrárszektor néhány termékére összpontosult, az ipar pedig szinte kizárólag a belső piaci igényeket elégítette ki. A nyolcvanas években – az olajválságot követő megváltozott világgazdasági

¹ A tanulmány Kiss Judit 'Stratégia váltás a világgazdaságban: exportorientáció és/vagy belső keresletre alapozott növekedés?' OTKA kutatása keretében készült (K112450)

² MTA KRTK Világgazdasági Intézet, tudományos főmunkatárs, 1097. Budapest, Tóth Kálmán utca 4. - PPKE BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet, egyetemi docens

környezetben – azonban a törökök is nyitottak, a gazdasági struktúra átalakítása mellett a feldolgozóipari export szerepe is felértékelődött. Igazán sikeressé azonban csak a kétezres évek elején vált ez az exportorientált politika, amely ebben az időszakban alapvetően járult hozzá a török gazdaság gyors növekedéséhez.

A tanulmányban rövid gazdaságtörténeti áttekintést követően elsősorban arra összpontosítunk, hogy mitől vált sikeressé az exportorientált gazdaságpolitika, milyen politikai és strukturális változások játszottak ebben szerepet. Röviden megvizsgáljuk a 2008-as gazdasági válság hatásait a török exportorientált politikára: hogyan kényszerült új piacok keresésére, és milyen mértékben volt sikeres ez a folyamat. Végül a jelenlegi kihívásokkal foglalkozunk: vajon kellően megerősödött-e Törökország ahhoz, hogy erőteljesebben támaszkodhasson a belső piac húzóerejére, vagy inkább a gyengülő exportlehetőségek magyarázzák a jelenlegi változást.

1. Importhelyettesítőből exportorientált gazdaság

Az Oszmán Birodalom szétesése után az 1923-ban létrejött új török nemzetállamnak komoly problémákkal kellett szembenéznie. A birodalom gazdaságilag legprosperálóbb részei elszakadtak, a török gazdaság alapvetően a mezőgazdasági termékeire építhetett. Az új kormány első lépései közé tartozott a földosztás, a nincstelen földművelők földtulajdonhoz juttatása.

Az elsődleges cél ugyanakkor az ország gazdasági függetlenségének megteremtése volt, hiszen a politikai függetlenség is csak ebből következhetett. A követendő stratégia tekintetében azonban megosztott volt az új politikai vezetés. Míg egyesek a liberális kapitalista modellt támogatták, mások a szovjet mintájú, állami beavatkozásra építő 'Nemzeti gazdaság' programot javasoltak. A kezdeti időszakban (1923 és 1929 között) az állami beavatkozás kevésbé volt jelentős, alapvetően a magánvállalkozásokra épülő modern gazdaság létrehozása volt a kitűzött cél, az állam inkább csak infrastrukturális beruházásokkal igyekezett támogatni a gazdaság jobb működését. Ebben az időszakban 800 km új vasutat építettek, és 1929-ben újabb 800 km állt építés alatt. E mellett

megvásárolták a külföldi tulajdonban lévő vasútvonalakat is.³ A másik jelentős külföldi tulajdon, a dohánymonopólium, szintén állami kézbe került, igaz, később más monopóliumokkal együtt ezek újra (ezúttal török) magánkézbe kerültek. A kormányzat alapvetően konzervatív gazdaságpolitikát folytatott, törekedve a költségvetési egyensúlyra és az alacsony inflációra is, ami erős lírát feltételezett. Az ország kereskedelmi hiánya ugyanakkor jelentős volt, és ez állandó nyomást jelentett az árfolyamra.

Az 1929-ben kirobbant világgazdasági válság hamar elérte Törökországot is. A mezőgazdasági árak esése komolyan érintette a termelőket, az export jelentősen visszaesett. Az árfolyam romlása és a kormány importkorlátozó intézkedései azonban az importot még jobban visszavetették, így a kereskedelmi mérleg összességében javult ebben az időszakban. A piacról eltűnő import-termékek viszont szükségessé tették és egyben kedveztek egy hazai ipar létrehozásának.

Az 1930 és 1946 közötti időszakot az állam fokozott beavatkozása fémjelezte a gazdaságban. A kemalizmus az etatizmusra alapozva az államot a modernizáció zászlóvivőjének tekintette, így ennek érvényre juttatása a gazdaságban nem állt távol tőle. Az etatizmus eltért a szocializmustól, hiszen a magántulajdon továbbra is alapvető maradt, de az állam hozta létre és működtette azokat a gazdasági ágazatokat, amelyeket a magánszektor – tőke hiányában – nem volt képes.

A gazdasági világválság időszakában a válságot sikeresen kezelni látszó szovjet mintájú tervgazdaság roppant vonzónak tűnt. 1932-ben szovjet delegáció tett látogatást Törökországban, akik a textilipar, a vas- és acélipar, a papír, a cement az üveg és a vegyipar fejlesztését javasolták. (Zürcher 2004: 197) A törökök 1934-től tervgazdálkodást vezettek be, nagyrészt támaszkodva a szovjet tanácsokra. (Findley 2010: 274)

A gazdasági stratégia alapját ekkor a nehézipar erőteljes fejlesztése jelentette. A program ugyan sikereket könyvelhetett el, hiszen megteremtette a török nehézipar alapjait, a források egyoldalú koncentrálása azonban komoly károkat okozott a többi gazdasági ágazatnak. A piaci koordináció helyett az állam irányította a beruházásokat,

³ 1930-ig 3000 km-t vásároltak meg, de 2400 km továbbra is külföldi kézben maradt. Zürcher 2004: 195

amely így a tőkeszegény országban a tőke-intenzív ágazatok fejlesztését szorgalmazta, a szakképzett munkaerő viszont hiányzott ehhez, az alacsonyan képzett munkaerőnek pedig alig jutott munkalehetőség. (Ahmad 1998) A létrejövő állami vállalatok mérnökök és ipari szakmunkások tömegét igényelték, képezték ki és foglalkoztatták ugyanakkor, akik később a magánszektorban is kamatoztatni tudták ismereteiket.

A 20. század elején a muszlim/török burzsoá réteg létrejötte felülről, az állam aktív szerepvállalásával történt meg. Ennek köszönhetően erős kapcsolat alakult ki az állam és a török burzsoázia között, amelyben az utóbbi alárendelt, függő szerepet töltött be. Létrejöttek a nagy állami vállalatok, de a magánszektor nem tűnt el. Továbbra is léteztek magánvállalatok, bár ezek is többnyire erősen függtek az állam jóindulatától és támogatásaitól. (Findley 2010: 274) A török állam a magánvállalatokat fontos partnernek és a modernizáció bázisának tekintette, ezzel szemben a munkavállalók esetében tiltotta például szakszervezetek létrehozását.

A török gazdaság az 1930-as évek második felében dinamikusán növekedett, a külkereskedelem helyreállt, bár az ekkori viszonyoknak megfelelően elsősorban kiemelt bilaterális kapcsolatokra épült: Törökország esetében ez a kiemelt gazdasági partner Németország volt, ami részben megmagyarázza, miért nem állt hosszú időn keresztül Törökország a szövetséges hatalmak sorába.

A 2. világháborút követően átalakult a gazdaságpolitika, amely az agrár-szektor és a gazdálkodók támogatását helyezte előtérbe. Ezt segítette az Egyesült Államok támogatása is (Marshall-segély), hiszen lehetővé tette a mezőgazdaság korszerűsítését (traktorok vásárlása, olcsó hitelek nyújtása), és a művelés alá vont területek nagysága is növekedett. Mindez a kedvező időjárással és a növekvő világpiaci kereslettel kiegészülve a gazdaság gyors, 11-13%-os növekedését eredményezte.

Szintén amerikai ösztönzésre a külföldi befektetéseket ösztönző törvényi változtatásokat fogadtak el, de se a külföldi befektetők, se a hazai tőkés réteg befektetései nem elégítették ki a gazdaság igényeit. A tervezett privatizációt sem tudták befektetők hiányban megvalósítani.

Az állami beruházások főként az úthálózat fejlesztésébe áramlottak, a korábbi időszak vasútépítései után ugyanis ez vált a belső piac fejlődését elősegítő tényezővé. A közúti

szállítás jelentőségének növekedése szintén a magánszektor erősödését eredményezte, hiszen az állami kézben lévő vasúttal szemben itt a magán kisvállalkozások domináltak.

Az állam gazdasági szerepének csökkentése ekkor egyértelmű cél volt, a korábbi évek tervezési gyakorlatát így nem erőltették, ami viszont számos területen a források koordinálatlan felhasználását eredményezte. (Zürcher 2004: 226) Számos, a későbbiekben a gazdaság jelentős szereplőjévé váló családi holding is ebből az időszakból eredeztethető.

Az ötvenes évek második fele kevésbé sikeresen alakult, a külső konjunktúra gyengülése és belső tényezők is a gazdaság lassulásához vezettek. A kormányzat a választói bázis megtartása érdekében a kiadások visszafogása helyett az agrártermékek még magasabb szubvencionálása mellett döntött. Ennek hatására az infláció felpörgött, termék-hiány alakult ki a piacokon, és a fokozódó gazdasági problémák a politikai ellentéteket is a felszínre hozták. (Akça 2014) A költségvetés finanszírozási problémái megnöttek, ami emelkedő államadóssághoz, és a hiány monetáris finanszírozásából adódóan tovább fokozódó inflációhoz vezetett.¹⁰ Az áremelkedésnek árellenőrzéssel próbálták elejét venni, a gazdaság a korábbi nyitás után újból protekcionista irányba fordult, a folyó fizetési mérleg deficitcsökkentése érdekében ugyanis igyekeztek visszafogni az importot is. A gazdasági problémák megoldása érdekében 1958-ban végül Törökország IMF hitelhez folyamodott, a lírát leértékelték, az adósság átütemezésre került.

A hatvanas évektől a gazdaságfejlesztési stratégia újra az import-helyettesítő iparosításra épített. A makrogazdasági mutatók alapján a fejlődés látványos volt: a GNP évi átlag 7%-kal nőtt, az ipari termelés pedig még ennél is gyorsabb, évi átlag mintegy 10%-os növekedést produkált 1963 és 1976 között. (Aydın 2005: 38) Az iparban az állam szerepe domináns volt, az ipari kibocsátás 40%-a az állami nagyvállalatoktól származott. Ezek többnyire kevésbé hatékonyan működtek, döntéseiket sokszor politikai érdekek határozták meg. A támogatások és fejlesztési források a magánszektor esetében is az Állami Tervhivaltól függtek, ami az államtól való függés és a klientizmus

¹⁰ Az államadósság 1957-ben 25% volt, ami ma már alacsonynak tűnik, abban az időben azonban jelentősebbnek számított, míg az infláció meghaladta a 20%-ot.

továbbépülését eredményezte. Az iparosítás sok esetben vegyesvállalatok formájában történt, ahol a külföldi cég adta a technológiát és a know how-t, de sokszor az alkatrészeket is, míg a török fél a munkaerőt, és részben a tőkét. Mindezek miatt a külső függőségük erős maradt.

A hazai piacon általában oligopol piaci struktúrák alakultak ki, néhány nagy szereplő és kevés verseny jellemezte ezeket. A hadsereg is egyre jelentősebb szereplővé vált, elsősorban a nyugdíjalapjának a befektetéseire. Az agrárszféra viszont lényegében kimaradt a tervekből, és elvétve jutott csak fejlesztési forrásokhoz.

Az iparfejlesztés a hazai piac ellátására koncentrált, feldolgozóipari export szinte nem létezett: az export a GDP 4%-át tette ki, és ennek több mint kétharmadát továbbra is az agrártermékek adták. A folyó fizetési mérleg deficitje visszatérő jelleggel finanszírozási problémákat eredményezett. A külső egyensúly fennmaradásában fontos szerepet játszottak a vendégmunkások pénzhozatalai, az amerikai segélyek és kisebb részben az európai piacokról beáramló tőke. A gazdaság azonban mindezek miatt kiszolgáltatott és sérülékeny volt. Az olajárrobbanás 1973-74-ben az import további jelentős emelkedését eredményezte, míg az export-lehetőségek beszűkültek. A nemzeti banki tartalékok és a hazautalások egy ideig finanszírozhatóvá tették a hiányt, de ezek a források is beszűkültek. Az emelkedő nyersanyagárak és a belső gazdasági problémák kezelésére tett kormányzati lépések felpörgették az inflációt, ami 1979-re elérte a 90%-os éves szintet.

A török gazdasági fejlődést a hatvanas évektől kezdődően sajátos kettősség jellemezte, az EK-val kötött, a szabadkereskedelem és a nemzetközi együttműködés irányába ható folyamatok mellett ugyanis az iparfejlesztést és a gazdaságpolitikát befelé orientált, zárt gazdaságot feltételező modell szerint alakította. Ám ez az importhelyettesítésre építő stratégia, amely 1963 és 1968 között a gazdasági fejlődés egyik fő forrásává vált, a 70-es években már egyre inkább visszahúzó erővé vált. A Világbank egy tanulmánya szerint, 1963 és 1968 között az import helyettesítése által keltett hatások +8.3%-kal járultak hozzá a török GDP növekedéséhez, míg az 1968 és 1973 közötti periódusban már -1.4%-kal, azaz negatívan tették ugyanezt. (Celasun 1983: 112) Az ok, mint más hasonló stratégiával próbálkozó országok esetében, itt is az volt,

hogy a kiépülő iparágak egyre nagyobb mértékben igényelték a termeléshez a különféle félkész-termékek behozatalát, ami ahelyett, hogy csökkentette volna, csak tovább növelte az importszükségeket.

Az import által is növelt fizetésimérleg-hiány csökkentésére protekcionista intézkedéseket vezettek be, míg a török termelés versenyképessége a védett belső piac miatt gyenge volt. Ez sokáig nem is jelentett problémát, a török ipar a megfelelően nagy belső piac irányába orientálódott, a külső piacok és az export kevésbé lényeges szerepet játszottak. A török líra túlértékeltsége is eltántorította a vállalatokat az exporttól. A hetvenes évek végére azonban egyre súlyosabbá váló problémák jelentkeztek a török gazdaságban. 1978-ra 14 milliárd dollárra nőtt a külső adósság, amiből 7,5 milliárd dollár rövidtávú hitel volt, az éves adósságteher pedig az export 41%-ára nőtt, szemben az 1973-as 3,3 milliárd dolláros adósság-állománnyal és a 10%-os exporthoz viszonyított aránnyal. A romló pozíció okai között, a fentebb már említett import-helyettesítő stratégia mellett, központi szerepet játszott az 1973-as olajválság is, ami a cserearányok romlásához vezetett. Több tanulmány azonban más okokat helyez előtérbe az egyensúly megbomlásában. A Dervis és Robinson által végzett számítások¹³ szerint ugyanis az olajár emelkedése csak 12%-ban járult hozzá a fizetési mérleg romlásához, míg a tanulmány szerint a legalapvetőbb okot a török líra túlértékeltsége jelentette (32%), és szintén fontos tényezőt jelentett a külföldön dolgozó vendégmunkások hazautalásainak visszaesése¹⁴ (21%), és egyéb olyan tényezők, mint a beruházások megnövekedése, vagy a külső kereslet visszaesése.

Az ország 1978-79-ben a csődhelyzet elkerülése érdekében az IMF segítségével szorult, amely komoly szerkezetátalakítási programokhoz és a Washingtoni konszenzus által előírt deregulációs, liberalizációs lépésekhez kötötte a segítségnyújtást. (Öniş 2010: 50) A program részeként el kellett törölni az export és import-korlátozások jelentős részét, csökkenteni a kormányzati kiadásokat. Amikor Süleyman Demirel 1979-ben ismét kormányfő lett, a program megvalósítása elsődleges volt számára, amiben központi szerepet kapott a gazdasági államtitkár, Tugut Özal. 1980. januárban a

¹³ Idézi Akagül, 1987: 9.

¹⁴ A hazautalások visszaesése az EK bevándorlási stopja mellett a romló törökországi gazdasági helyzetnek is köszönhető volt, mivel a vendégmunkások kivártak, nem utalták haza rögtön a keresetüket.

hatalmon lévő polgári kormány átfogó stabilizációs programba és gazdaságreformba kezdett. A Gazdasági Stabilizációs Program alapvetően megváltoztatta az addigi, elsősorban állami beavatkozásra és elzárkózásra építő gazdaságstratégiát. Az IMF által inspirált, Özal részvételével készült, és általa miniszterelnökként is képviselt irányvonal reagani típusú programjának célkitűzései közé tartozott az állami szerepvállalás csökkentése a termelésben, a piac viszonyok előtérbe helyezése, az importhelyettesítés helyett exportorientált stratégia, a külföldi befektetések erőteljes ösztönzése. Ennek megfelelően a kormány a líra drasztikus (50%-os) leértékelése mellett jelentősen támogatta az exportra termelést, átvállalva a vállalatok exportköltségének 30%-át, valamint kedvezményekhez juttatva őket az energia- és szállítási költségeket illetően is.

Az 1980-tól meginduló fejlődés meggyőzőbb volt, mint az előző két évtizedben elért eredmények. A gazdasági nyitás hatására virágzásnak indultak a magánvállalkozások, fellendült a turizmus és a külföldi beruházások is. Számos szektor esetében megszüntették az állam monopol szerepét, megjelentek a magán légitársaságok és televízió-csatornák is. Ez utóbbit szinte minden nagyobb holding indította.

Megnőttek ugyanakkor a jövedelem-különbségek. Korábban alig volt látványos luxusfogyasztás, most a vagyoni helyzet mutogatása státusz-szimbólum lett. Másrésről magas munkanélküliség, a mezőgazdasági megélhetés növekvő nehézségei elől menekülők nem mindig találtak munkát. Az erősödő szakszervezeti tevékenység miatt sok vállalat kisebb alvállalkozókat bízott meg, ahol nem volt szervezett a munkaerő, így alacsonyabb bérekért dolgoztak.

A termelés és az export fellendülésében kulcsszerepe volt az ún. anatóliai tigriseknek, ezeknek a viszonylag kicsi, de a külső piacokon versenyképes anatóliai vállalkozásoknak, amelyek a liberális gazdasági viszonyok között prosperálni tudtak, állami támogatás nélkül is. Új ipari körzetek alakultak ki olyan területeken, ahol korábban viszonylag elmaradott, részben agrártermékekre, részben a hagyományos kézművesiparra épülő gazdaság volt a jellemző.¹⁶ Ahogy Özal miniszterelnök megfogalmazta: „Törökországnak egy szerencséje van, hogy nincs olaja, így törököknek meg kell dolgozni a pénzért.” (Akyol 2006: 5)

¹⁶ Gaziantep, Denizli, Kayseri, Malatya, Konya, stb.

Az 1980-ban megkezdődött gazdasági liberalizáció egyik legfontosabb következménye a gazdaság export-orientáltságának előtérbe kerülése volt. Az 1980-83 közötti időszakban, amikor a világ össz-kereskedelme 10%-kal csökkent, a török export csaknem a duplájára nőtt. A folyó fizetési mérleg hiánya ugyanezen idő alatt a GNP 4.9%-áról 3.2%-ra, az infláció pedig 110%-ról 30%-ra esett vissza. (Krueger, 1995)

Az export bővülése nem csak a líra leértékeléséből következett, az 1980-as 3 milliárd dollárról 1988-ra 11,7 milliárd dollárra nőtt az export. A szerkezete is átalakult, míg korábban az export 60%-a agrártermék volt, 1988-ra 20%-ra csökkent a részesedése. Míg a nyolcvanas évek elején (a második olajárrobbanást követő években) a Közel-Kelet államainak részesedése meghaladta az Európai Közösség részesedését, az olajár esése és a török termelés és gazdaságszerkezet átalakulása ismét az európai piacokat preferálta.

A kivitel elsődleges hordozóivá a textilipari és az acélipari, a járművek és más feldolgozóipari termékek váltak. Az ipari hagyományok biztosították a munkaerőt, a szakszervezetek hiánya ugyanakkor alacsony béreket tett lehetővé. A legtöbb vállalkozás családi vállalkozásként indult, állami támogatás és többnyire külföldi tőke nélkül.²⁰

A nyolcvanas évek második felében ugyanakkor – a belső kereslet gyors növekedésének illetve a gazdaságirányítás hibáinak következtében – felerősödtek az egyensúlyhiány jelei. A hiányosan végrehajtott szerkezeti reformok miatt a veszteséges állami vállalatok finanszírozása óriási összegeket emésztett fel, aminek következtében az államháztartás deficitje egyre nőtt (1986-ben 3,5%, míg 1990-ben már 8%). Az infláció ismét tartósan 50% fölé kerül, a gazdasági növekedés ugyanakkor látványosan lelassult. (Krueger 1995)

Törökország stabil növekedési pályára állítása az 1980-ban meginduló gazdasági szerkezet-átalakítás ellenére hosszú időn keresztül rendre kudarcot vallott. 1970 és 2001 között az egy főre jutó jövedelem évente átlagosan 2 százalékkal nőtt, ami messze elmarad a kelet-ázsiai 4,3 százalékos növekedéstől. Még árulkodóbb, ha az átlagtól való eltérést nézzük: ez a kelet-ázsiai 1 százalékpontos értékkel szemben 2,2 százalékpont,

²⁰ Az Európában dolgozó vendégmunkások hazautalt tőkéje ugyanakkor forrást biztosított ezen vállalkozásoknak.

ami a növekedés erőteljes ingadozására utal. (Üngör 2014: 705) Jellemzően néhány év dinamikus fejlődés után visszaesés következett; a kilencvenes évekre pedig különösen jellemző volt ez a volatilitás, egy évtizeden belül három nagyobb válság is volt (1994, 1999, 2001), amelyben a GDP 5-10 százalékkal is visszaesett. A válságok kialakulásához a külső körülmények mellett²³ alapvetően hozzájárultak a pénzügyi intézményrendszer hiányosságai és a rosszul működő bankrendszerből adódó problémák is. (Cizre – Yeldan 2005)

A török gazdaság sérülékenysége a nyolcvanas évek végén nőtt meg, amikor nagyszabású liberalizáció kezdődött, melynek keretében lehetővé tették a külföldi tőke szabadabb beáramlását. A deficit finanszírozását ez ugyan segítette, de a megjelent rövid távú (ún. forró) tőke sebezhetővé és kiszolgáltatottá tette az országot a külső válságok idején. (Öniş – Şenses, 2009)

A kilencvenes évek visszatérő válságai közül az első (1994-ben), bár jelentős károkat okozott a török gazdaságnak, nem volt elég erős ahhoz, hogy jelentősebb gazdaságpolitikai változást idézzon elő, de az ekkor jellemző gyenge kormánykoalíciók ezt amúgy sem tudták volna következetesen végrehajtani. Az évtized végére tovább erősödő egyensúlytalanságok miatt 1999 decemberében Törökország IMF készenléti hitelt kényszerült felvenni. Az IMF megállapodás feltétele a költségvetési kiigazítás és a középtávú szerkezeti reformok voltak. Bár a közvetlen válsághelyzet ekkor nem volt olyan súlyos, de a megállapodás nyújtotta keretek kevésnek bizonyultak egy tényleges válság elkerüléséhez: a hitel összegében is kevés volt, és a koalíciós kormány eltökéltsége a privatizációra és a bankrendszer szabályozására nem volt kellően szilárd. Ez vezetett 2000 novemberében, majd 2001 februárjában kialakuló ún. „ikerválsághoz”. A megrendült bizalom hatására a török líra árfolyama zuhanni kezdett, az infláció felpörgött. A gyenge és rossz állapotban levő bankszektor képtelen volt kezelni a helyzetet, állami segítségre szorult.²⁶

²³ 1994-ben Mexikóban, 1997-98-ban Délkelet Ázsiában tört ki pénzügyi válság, amely erőteljesen befolyásolta más feltörekvő országok, így Törökország pénzügyi környezetét is.

²⁶ Az állami kézben levő bankok (elsősorban a Ziraat Bank és a Halk Bank) óriási rossz hitelállománnyal rendelkeztek. A 2000-2001-es válság során az állam az akkori GDP mintegy 30 százalékát kitevő bankmentő programot hajtott végre, ami finanszírozhatatlan államadóssághoz vezetett. (Şimşek - Şimşek 2011: 171-172.)

A nyolcvanas évektől kezdődően, majd a kilencvenes években egyre nyilvánvalóbban több területen is megkérdőjeleződött a korábbi évek török modernizációs folyamata. Ez egyik oldalon az „erős állam” legitimációs válságaként jelentkezett. Törökországban, a modern köztársaság létrehozásától kezdődően az állam volt a modernizáció zászlóvivője. Ennek jegyében az állam a társadalomtól szinte függetlenül tevékenykedett. A kilencvenes években új szereplők, a modernizáció új nyelvezete jelent meg a török politikai életben. A hagyományos állam egyre kevésbé volt képes megfelelni a modern társadalmi és gazdasági kihívásoknak, legitimációja fokozatosan csökkent.

Ezzel párhuzamosan jelent meg az alternatív modernizációs út/utak lehetősége, amelyek nem pusztán az elméletek szintjén jelentkezték, de valós társadalmi folyamatok álltak mögötte, és ezt tükrözte az iszlám visszatérése is a közéletbe. Ez az alternatív modernizáció erős kritikát fogalmazott meg a korábbi kemalista értékeken alapuló modernizáció túlzottan szekuláris-racionális megközelítésével szemben, ami ugyanakkor nem feltétlenül jelentett anti-globalista vagy tőke-ellenes irányzatot.

2. Válságkezelés és gazdasági „csoda”

A 2000/2001-es gazdasági válság súlyossága utólag előnynek bizonyult, hiszen kellő ösztönzést adott a valóban alapvető reformok végrehajtásához. A korábbi válságokat követően is általában átfogó reformok megvalósítására készültek, ezeknél azonban a végrehajtás gyenge volt, illetve a kormány hamar visszakozott.

A 2001-es válság következményeinek kezelésére a Világbanktól hazatért Kemal Derviş gazdasági miniszter irányítása alatt, az 'Erős Gazdaság Program' keretében került sor.²⁷ A program átláthatóvá és racionálissá kívánta tenni a török gazdaságirányítást. Az IMF segítségével kidolgozott tervet a 2002-es választásokon hatalomra kerül mérsékelt iszlamista irányultságú AKP kormány is folytatta, így az elért eredmények politikai szinten hozzájuk köthetők. És az eredmények az első időszakban különösen meggyőzőek voltak.

²⁷*Strengthening the Turkish Economy. Turkey's Transition Program* (2001)
www.tcmb.gov.tr/yeni/announce/strengteningecon.pdf

A 2002 és 2007 közötti időszakot jellemző 6 százalék fölötti gazdasági növekedés, a dinamikusan bővülő export, a hosszú idő után normális mederbe terelt infláció, a megkezdett privatizáció, az évi 10 milliárd dollár fölötti működőtőke-beáramlás mind arra utalt, hogy Törökország az új évezred elején végre stabil növekedési pályára állhat.

Sikeres és látványos versenyképesség-javulás mögött számos tényező állt. A politikai környezet kedvező változáson ment át. Annak ellenére, hogy a politikai intézményrendszer meglehetősen centralizált volt, a politikai megosztottság, a gyenge koalíciók a korábbi években lehetetlenné tették bármilyen gazdasági program következetes megvalósítását. A 2002-ben megalakult új egypárti kormány, kétharmados parlamenti többséggel a háta mögött, jóval hatékonyabb irányításra volt képes.

A szigorú fiskális és monetáris politika és a rugalmas árfolyamrendszer megnövelte a Törökországba vetett bizalmat, ami az államkötvények csökkenő kockázati prémiumában is megmutatkozott. Az 1999-es válságot követő stabilizációs program rögzített árfolyamot alkalmazott, ami 2001-ben teljesen elveszítette hitelét, ezért 2001 után lebegő árfolyamra tértek át.²⁸ Ez elősegítette azt is, hogy a Nemzeti Bank az árstabilitásra tudjon koncentrálni, ami szintén meghozta az eredményét. Az inflációt hosszú évtizedek sikertelen próbálkozásai után ismét egy számjegyre tudták csökkenteni.

A végrehajtott szerkezeti reformok (elsősorban a pénzügyi szektorban és a közszférában) nagymértékben javították a gazdaság működési feltételeit. A rendkívül költséges bankkonszolidáció mellett az állami kezelésben lévő pénzintézeteket összevonták és racionalizálták, részben privatizálták is (például a Demirbankot), a banki tartalék-követelményeket megemelték, és más szabályozási változtatásokkal is profil-tisztításra és összeolvadásra készítették a bankokat. A növekedést a magánszektor generálta, míg a szigorú költségvetési politikának köszönhetően a közszféra fogyasztása és beruházásai csökkentek.

A termelékenység jelentősen nőtt. Bár a líra erősödése később teljesen eltüntette a 2001-es nagyarányú leértékelődés exportárakra kifejtett kedvező hatását, a

²⁸ Az árfolyam-szabályozást a korábbi tervek szerint fokozatosan szüntették volna meg, egyre szélesebb lebegési sávot adva meg, a válság azonban szükségessé tette az azonnali váltást. Ld. Görmez – Yılmaz 2007: 25.

termelékenység növekedésének köszönhetően megmaradt a kedvező versenyhelyzet. Az exportban egyre növekvő súlya lett a magasabb hozzáadott-értékű és technológia-intenzív termékeknek (gépjármű, elektromos és elektronikai termékek).

A külföldi működő tőke (FDI) szerény mértékű beáramlásának évei után 2005 a kiugrás éve volt, jelentős részben a megindult privatizációnak köszönhetően. Csak ebben az évben 19 milliárd dollárnyi FDI érkezett az országba, jelentős részben a privatizáció keretében²⁹, de 5 milliárd dollárnyi külföldi tőkét török magáncégekbe, a bankszektorba, illetve zöldmezős beruházásként fektettek be. (Ízmen – Yılmaz 2009: 173) A beáramló tőke viszonylag magas (évi 10 milliárd dollár) körüli szintje a következő években is fennmaradt.

A reformok megvalósítását segítette az IMF kibővített hitelkerete, de alapvető elem volt az EU részéről erősödő politikai támogatás. Törökország 2002-ben ígéretet kapott a tagjelölti státusz két éven belüli megítélésére, ami megnövelte az EU befolyásolási erejét, és Törökország elszántságát a reformok végrehajtására. Az EU csatlakozási perspektíva megerősítette a törökországi reformpárti erőket, amire az IMF soha nem volt képes (reform-igényeinek kisebb volt a támogatottsága, és jóval ideiglenesebb hatást értek el).

3. Gazdasági szerkezetátalakítás

A török gazdasági szerkezetben alapvető változások történtek az elmúlt évtizedekben. Az importhelyettesítő iparosítást a nyolcvanas években felváltó gazdasági nyitás és exportorientált stratégia a magánkézben lévő feldolgozóiparra épült. A szerkezetváltás jelentős részben már az ezredfordulóra megtörtént. Az állami hozzáadott érték aránya a feldolgozóiparban az 1980-as 40 százalékról már 2000-re 20 százalékra csökkent. Szintén kisebb lett a – főként a klientúra kezében lévő – hazai nagyvállalati szektor aránya (70 helyett 50 százalék), a kis- és középvállalkozások, illetve a külföldi tulajdonú cégek részaránya viszont fokozatosan emelkedett.

²⁹ A beáramló FDI 72 százaléka privatizációhoz kapcsolódott: a Turk Telecom 55 százaléka 6,6 milliárd dollárért kelt el, de a TUPRAS (állami olajvállalat), és az Eregli Demir Celik (acélipari vállalat) magánosításával is kiugróan nagy bevételre tettek szert.

A kilencvenes évek ennek ellenére nem a növekedésről szóltak. A kibocsátás és az export üteme rövid növekedés után rendszeresen lelassult, a válságok kapcsán jelentősen visszaesett.

A 2002 utáni gazdasági fellendülés a makrogazdasági környezet javulása mellett jelentős részben az ipari termelés dinamikus bővülésének volt köszönhető. A foglalkoztatás és a reálbérek alig emelkedtek ebben az időszakban, ami a termelékenység növekedését és javuló versenyképességet eredményezett. A válság hatására végbement reálleértékelődés és a visszaeső belső kereslet is hozzájárult az export dinamikus bővüléséhez. Az export/GDP aránya a 2002-es 23,6 százalékról 2007-re 27,1 százalékra nőtt. Különösen a feldolgozóipari export aránya emelkedett: 2007-re a teljes exportnak már több mint 90 százalékát adta. Az export súlypontja az alacsony technológiai szintű termékekről a közepes/magas szintre tevődött át.

A török gazdaság hagyományos exportcikkeit a mezőgazdasági és a textilipari termékek adták. Ezen ágazatok kivitele – különösen a nyolcvanas évek liberalizációja után – jelentős növekedésnek indult. Ebben komoly szerepük volt az európai országokban élő törököknek: a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésében, sőt sokszor – az anyaországba hazavitt tőkéjükkel – a termelőüzemek létrehozásában is aktív szerepet vállaltak.

Bár e hagyományos ágazatoknak továbbra is komoly súlyuk van az exportban, az utóbbi években a két legdinamikusabban fejlődő szektorra a jármű- és az elektronikai-eszköz gyártás vált. Számos nemzetközi autógyártó cég (Ford, Renault, Fiat, Hyundai, Toyota, Honda, Opel, Mercedes-Benz, MAN) helyezte Törökországba gyártókapacitása egy részét, hiszen a vámuniós megállapodásnak köszönhetően szabadon vihetik be termékeiket az európai belső piacra. A buszgyártás és -export szintén meghatározó; e téren viszont a saját márkák (Otokar, BMC, TEMSA) dominálnak. Az autógyártás éves növekedési üteme 2002 és 2004 között 43 százalék volt, ami a feldolgozóipari átlag négyszerese, így a szektor exportrészesedése 9-ről 14 százalékra emelkedett ebben az időszakban. A járműipar Törökország egyik meghatározó húzóágazatává vált. A szektorban közvetlenül foglalkoztatottak száma 2007-ben meghaladta a nyolcvanezer főt. A török autóipar teljes mértékben integrálódott az európai autóipari termelési

láncokba, ami szintén a vámunió létrejöttének volt köszönhető. A szektor nemcsak exportteljesítményében erős, de a gyártáshoz kapcsolódó beszállítói hálózatok is egyre jobban kötődnek Törökországhoz. Részben ezért is volt gyors a termelés felfutása 2001 után. (Taymaz – Voyvoda 2009: 165)

A fogyasztási elektronika terén elsősorban a háztartási gépek fejlődtek dinamikusán, ahol saját márkák (Vestel, Beko) is képviselik a török termelést. Az elektronikai fogyasztási cikkek esetében 35%-volt a növekedés ugyanebben az időszakban, míg exportbeli részesedése 5%-ra emelkedett. E szektorban a nagy termelőknek jóval kisebb a török beszállítói háttérük. A törökök a kilencvenes években a színes televízió gyártásába kapcsolódtak be: 2005-ben az Európában eladott televíziók 65%-át Törökországban állították elő.³² Az LCD-k terjedése és a szektor romló feltételei miatt azonban fokozatosan csökkent ez az arány. Az importfüggőség következtében itt a technológiai váltás is nehezebb.

4. A 2008-2009-es válság

A korábbi évek reformjai után a török gazdaságot viszonylag jó állapotban érte a válság, hiszen az évek óta magas növekedési ráta, a költségvetés pozitív elsődleges egyensúlya, az alacsony államadósság és a mérsékelt infláció egy egészséges gazdaság képét mutatták. A bankrendszer nem érintették a sub-prime válság első hullámai.

A török kormányfő 2008 végén még azzal bízta a lakosságot, hogy Törökország már kellően megerősödött, és a globális válság legfeljebb csak érintőlegesen hat az országra³³. A válság azonban hamar megcáfolta: a líra 2008 októbere és 2009 márciusa között 25 százalékkal leértékelődött, az államkötvények kamata 25 százalék körüli szintre emelkedett, a tőzsde pedig 2007. júliusi szintjének 55 százalékára esett 2009 elejére.³⁴ A török gazdasági teljesítmény már 2007-ben lelassult a korábbi évek gyors

³² Könnyebb volt a már befutott technológiájú termékek gyártásába bekapcsolódni, mint az új technikát megtestesítő LCD és plazma televízióba. Az EU által a távol-keleti termelőkre kivetett anti-dömping intézkedések tovább erősítették a török pozíciókat.

³³ A 2009-re vonatkozó 4 százalékos GDP növekedési előrejelzést csak 2009 márciusában módosították, - 3,4 százalékra. Lásd Uygur 2010: 48

³⁴ Ezek az értékek részben hasonlóan alakultak más feltörekvő piacok esetében is (mint például Brazília, Dél-Korea, Lengyelország vagy akár Magyarország).

növekedéséhez viszonyítva, negatívba azonban csak 2008 utolsó negyedévében fordult (-6,8%). Az igazi hanyatlás azonban 2009 első negyedévében következett be, amikor a visszaesés (az előző év első negyedévéhez viszonyítva) elérte a 14,3 százalékot. A második negyedévtől lassult a visszaesés, az éves szinten mért 4,7 százalékos GDP csökkenés azonban így is magasabb volt, mint a hasonló fejlettségű fejlődő országok átlagosan 2,4%-os visszaesése. (Erzan 2010) A recesszió a külső kereslet visszaesésével indult³⁶, de hamar felzárkózott mellé a csökkenő belső kereslet is: visszaesett a magánszféra fogyasztása és a beruházások³⁷, amit az állami kiadások emelkedése sem tudott kiegyenlíteni.

A korábbi válságoktól eltérően a 2008-as válság a bankrendszert ezúttal kevésbé érintette, ami nagyrészt a 2001/2002-ben végrehajtott konszolidációnak, és a létrejött szigorú szabályozásnak volt köszönhető. A török bankrendszer tőke-megfelelési mutatója 19 százalék volt³⁸, a bankok államkötvény-állománya lecsökkent, helyette a hazai vállalati hitelezés került előtérbe. Bár a vissza-nem-fizetett hitelek aránya a válság alatt enyhén emelkedett³⁹, a bankrendszerbe vetett bizalom megmaradt, a török bankok részvényárfolyama a válság éveiben is (átmeneti visszaesés után) emelkedett.

A kormány késlekedett a válsággal összefüggő lépések terén. Igaz, a török kormányzatnak a válság típusa is új volt, korábban a belső egyensúly felborulása volt a válságok kiváltója, míg most a külső kereslet és a külső finanszírozási lehetőségek visszaesése vált központi problémává.

A kormányzat, néhány kisebb intézkedést követően 2009 júniusában hirdetett meg két nagyobb szabású gazdaságélénkítő csomagot. A beavatkozások költségvetési vonzata 2009-ben a GDP 2,1 százalékát, 2010-re vonatkozóan 1,6 százalékát tette ki. A kormányzati beavatkozás elsődleges célja a kereslet ösztönzése volt, de a kínálati oldalon is beavatkoztak. A kereslet oldali intézkedések elsősorban a fogyasztás élénkítését célozták. Csökkentették a fogyasztást terhelő adókat. 2009 márciusa és

³⁶ Az export 2008. 4. negyedévében 34 százalékkal, majd a következő két negyedévben további 20, majd 36 százalékkal esett vissza,

³⁷ 2009 első negyedévében a fogyasztás 10 százalékkal, a beruházások 35 százalékkal. Lásd Yalcin (2012)

³⁸ Ez jóval meghaladja a szigorú Basel-III szintet, ami 12 százalékos limitet szab.

³⁹ A 2007-es 3,5 százalékról 2009-ben 5,3 százalékra, igaz, ez a 2002-es 21,2 százalékhoz viszonyítva szinte elhanyagolható.

szeptembere között a tartós fogyasztási cikkekre vonatkozó fogyasztási adócsökkentéssel próbálták fellendíteni a hazai keresletet, a vásárolt termékek 70 százaléka azonban importtermék volt. (Uygur 2010: 49) Az intézkedés költségvetési vonzatai miatt sem volt tartósan fenntartható.

A kínálati oldal ösztönzésére 3-5 százalékos hiteltámogatást és két éves, a hitel összegének 65 százalékát fedező hitelgaranciát nyújtott a kormányzat kis- és középvállalkozásoknak, támogatva ezzel mind a termelés, mind az exportlehetőségek bővítését. E mellett csökkentették a vállalati nyereségadót⁴¹, illetve egyes szektorokra vonatkozóan (vegyipar, autógyártás, energia, közlekedés, mezőgazdaság) speciális ösztönzőket is bevezettek. Az energiaszektorban, a közlekedésben és az egészségügyben növelték a közkiadásokat. A beruházás ösztönzésére pénzügyi és szabályozási eszközök mellett ingyenes állami ingatlanokat is felajánlottak. A bank, a távközlési és az energia-szektorban a privatizáció felgyorsításáról is döntöttek. A tőkeforrások elapadásának enyhítésére adóamnesztiát hirdettek a külföldön lévő vagyonokra, és adómentességet a külföldi jövedelmekre.

A fiskális expanzióval párhuzamosan a monetáris politika is expanzív jelleget öltött. 2008 novembere és 2009 szeptembere között a jegybanki alapkamat 16,75 százalékról 7,25 százalékra csökkent. E mellett korlátozták a bankok osztalékfizetési lehetőségét, ezzel is erősítve tőke-szerkezetüket.

A 2008-2009-es világgazdasági válság okozta problémák kezelésére, mint más bajba jutott „feltörekvő piacok”, így Magyarország esetében is, felmerült az IMF segítségül hívása. A török kormányzat azonban több ok miatt is igyekezett ezt elkerülni. Törökország 2008-ban már több mint egy évtizede (1998 óta) folyamatosan kapcsolatban volt az IMF-fel, a legutolsó 10 milliárd dolláros megállapodás éppen 2008 májusában járt le. Az akkori hivatalos török kommentárok szerint Törökország immár felnőtt, nincs szüksége segítségre a gazdasági egyensúly fenntartásához, mivel megtanulta a leckét. (Turhan 2010) Az, hogy Törökország az IMF segítsége nélkül képes volt talpon maradni, bár rövidtávon gyengítette, összességében inkább erősítette a török gazdaság megítélését. Mindehhez természetesen szigorú fiskális politikára volt szükség,

⁴¹ 2-10 százalékkal, régióként különböző mértékben.

ami egy IMF csomaghoz hasonló, igaz, attól sok ponton eltérő hangsúlyú megszorító lépéseket is jelentett.

A világgazdasági válság hatásai alapján az országok több csoportba sorolhatók, Törökország a jelentős visszaesés után gyors növekedési ütemet elérő (visszapattanó) országok közé tartozik. Felmerül a kérdés, vajon Törökország valóban „felnőtt-e”, és képes akár a válság sújtotta Európától eltérő, a távol-keleti országokat idéző gyors gazdasági növekedésre Európa peremén, vagy megmarad/visszatér az európai centrumtól függő, és az európai gazdasági változásokat nagy ingadozásokkal követő fejlődési útra.

5. A török gazdaságpolitika az AKP alatt

A törökországi iszlám több tekintetben is sajátos jegyeket mutat fel ugyanakkor. Ezen belül is kiemelten az AKP, amely, szemben a korábbi török iszlamista pártok gazdasági beállítottságával, erőteljesen a magánszektor, ezen belül is a vállalkozói szféra erősítésére helyezte a hangsúlyt, míg az állami beavatkozás elsősorban a versenyképességet javító körülmények és környezet megteremtésében látta a kiutat.

Szintén új elem volt, hogy nem protekcionista, a hazai vállalkozókat a külső versenytől mindenáron megvédő gazdaságpolitikában hitt, hanem a gazdasági integrációban látta a jövőt.

Szemben sok radikális iszlamista irányzattal, nem utasítják el alapjaiban a nyugati típusú modernizációs utat, sőt, a kemalista örökség számos eleme (pl. török nacionalizmus) is meghatározó eleme maradt ideológiájuknak. Ugyanígy – lévén a párt bázisát adó társadalmi csoportok meghatározó része a globalizációs folyamat haszonélvezői közé tartozik – a globalizációt is inkább lehetőségként, mintsem az identitásukat fenyegető folyamatként élik meg. Mindez az iszlamista erők gazdaságpolitikájában is megnyilvánult.

Az AKP által követett program a gazdasági növekedést és a szerkezet-átalakítást tette politikai prioritásává, melynek a beruházási környezet javítása is velejárója volt. Az új török politika tehát erőteljesen versenyképesség-orientáltnak volt mondható.

Ünay a versengő állam ('competition state') elméletére alapozva vizsgálja meg a török fejlődés elmúlt időszakát. (Ünay 2012) Ennek elemei: 1. Inflációs expanzionizmus helyett neoliberais monetarizmus, 2. Makro- helyett mikrogazdasági kormányzás, 3. Extenzív beavatkozás helyett stratégiai célkijelölés, 4. Jólét-maximalizálás helyett innováció és profitabilitás, és 5. Geostratégia és nemzeti biztonság helyett gazdaságdiplomácia és piaci részesedés.

A kétezres évek után Törökországban is felerősödtek a 'poszt-washingtoni' versenyképességi tényezők. A nyolcvanas évek török reformjai a túl korai pénzügyi liberalizáció és a fiskális fegyelem hiánya miatt voltak sikertelenek. Az özali reformok sokszor a törvényhozást megkerülő közvetlen kormányzati beavatkozásokon alapultak, ami a pénzügyi fegyelemre is negatívan hatott vissza. A növekedés érdekében a monetáris lazítást is megengedhetőnek tartotta, a magas infláció viszont hosszú távon nagyban rontotta a növekedési potenciált. A kilencvenes évek második felétől a kettős külső nyomás (EU, IMF) számos intézményi reformot kényszerített ki Törökországban, amelyek a központi bank függetlenségét, valamint a bank- és versenyfelügyelet megerősödését eredményezték.

A mikrogazdasági intervenciók a szabályozás, az iparpolitika és a foglalkoztatáspolitikai területén a leglátványosabbak. Főleg e kezdeti időkben a konkrét iparpolitikai vízió is hiányzott, a külső befolyás (EU, IMF, WTO) mellett e miatt is a gazdasági támogatások szektorsemleges, horizontális politikára építő alkalmazása volt jellemző. Unay szerint még ma is meglehetősen kezdeti fázisban van az iparfejlesztési stratégia célkijelölése, bár az utóbbi években némi elmozdulás történt e tekintetben. (Ünay 2012) Yilmaz szerint csak a szelektív iparpolitika lehet sikeres, amely konkrét szektorokat támogat. (Yilmaz 2011) Nemcsak a japán, dél-koreai, brazil gazdasági sikerek alapja ez, de a fejlett országok is ezt alkalmazták korábban, és ismét kezd népszerűvé és elfogadottá válni. A nem-szelektív (neutrális) politikák, amelyet a neoliberális gazdaságpolitika propagál, Yilmaz szerint nem hatásosak. A gazdasági alapok (makrostabilitás, jól működő piacok) nem feltétlenül vezetnek a gazdasági szerkezet átalakulásához, az ipar fejlődéséhez megfelelő támogató iparpolitikára is szükség van. Ezt erősíti meg Rodrik is (Rodrik 2007: 23) – igaz, ő nem annyira a

hagyományos, közvetlen állami támogatáson alapuló szelektív iparpolitikát említi, inkább az iparosítási folyamatot aktívan elősegítő állami részvételt.

A populista nemzeti jólét-maximalizáló program és politika (teljes foglalkoztatás, közszolgáltatások széleskörű biztosítása) helyett a vállalkozói kultúra, az innováció előmozdítása, mint cél szintén megfigyelhető Törökországban. A korábbi időszakban az aktív állami szerepvállalás ellenére nem épült ki az európai típusú jóléti állam – inkább csak egy minimalista és indirekt szociális rendszerről beszélhetünk, amely inkább a munkaadói és munkavállalói befizetésekre épült, minimális állami hozzájárulással. (Özdemir – Yücesan-Özdemir 2008: 470) A rendszer növekvő hiánya (főként a nyugdíjrendszer esetében) azonban egyre komolyabb problémát jelentettek, a kilencvenes évek válságai pedig állandóan napirenden tartották a rendszer reformjának szükségességét. Az AKP társadalombiztosítási reformja a párt neoliberális/konzervatív irányultságát, és a külső szereplők (EU, IMF) elvárását tükrözte: az állami szerepvállalás helyett az öngondoskodás erősítésén és a piaci alapú rendszerek (pl. tőkefedezeti nyugdíj-pillér) bevezetésén alapultak. Az AKP hatalomra kerülését követően a poszt-washingtoni konszenzust igyekezett követni, amely egyszerre igyekszik kielégíteni az üzleti szektor igényeit és a szélesebb társadalmi rétegek szükségleteit. Öniş szerint azonban Törökországban összességében erősebben érvényesültek az üzleti, mint a szociális szempontok. (Öniş 2011) E mellett jól megfigyelhető, hogy az AKP a saját (iszlámon alapuló) ideológiai meggyőződésére alapozottan a tradicionális társadalmi berendezkedésen alapuló (család-központú; a férj, mint kenyérkereső) szociálpolitikát erősíti, illetve a közvetlen állami beavatkozás mellett felértékelődött (az állam által is támogatott) vallási karitatív szervezetek szerepe. (Grütjen 2008: 112)

A külpolitikában változást hoztak a korábbiakhoz képest a globalizáció és az EU csatlakozási folyamatra történő felkészülés kihívásai. A hidegháború végét követő új pozíció is hozzájárult a változásokhoz: míg korábban a nyugati szövetség oldalszárnyát jelentette Törökország, az új geopolitikai helyzetben a Balkán, a Kaukázus, a Közel-Kelet és Közép-Ázsia irányába is regionális hatalmi pozícióba került. Jól látható volt a gazdasági-kereskedelmi szempontok felértékelődése a prioritások meghatározásánál, bár ezzel párhuzamosan a geopolitikai pozíció újraértékelése is egyre erőteljesebb szemponttá vált. Az AKP esetében a globalizáció és a nacionalizmus nem ellentétes

fogalmak, inkább a nemzeti érdekek globális kapcsolatoknál történő érvényesítését takarja. (Öniş 2012)

Kirişci szerint ugyanakkor a külpolitikai változások mögötti legfontosabb tényezőként a „kereskedő állam” (trading state) koncepciót találhatjuk. (Kirişci 2009) Szerinte a külpolitikai hozzáállás változásában nem elhanyagolható szempont a gazdasági tényező. Az 1980-tól kezdődő liberalizációs folyamat megnövelte az export jelentőségét, melynek sikerességéhez a harmonikus külkapcsolatok elengedhetetlenek voltak. Egészen a kilencvenes évek végéig azonban a politikai szempontok felülírták a gazdasági érdekek befolyását. A kétezres évek elejétől azonban a politika és a gazdaság közötti összefüggések még egyértelműbbé váltak. A politikai események, sőt politikusok, de akár katonai vezetők nyilatkozatai is rögtön éreztették hatásukat a tőzsdén. Ma már a gazdasági interdependencia (kölsönös függés) meghatározóbb a világpolitikában, mint a katonai képességek.

A kereskedő állam (trading state) koncepciója Rosencrance írásaiban jelent meg az 1980-as évek közepén. (Rosencrance 1986) Rosencrance úgy vélte, hogy a hidegháborút követően a gazdasági tényezők fogják befolyásolni a külpolitika alakulását, az egyre jelentősebb gazdasági összefonódás arra kényszeríti az államokat, hogy együttműködjenek, a konfliktusok fenntartása és gerjesztése helyett, érdekeltek azok mielőbbi rendezésében. Ahogy a háború lehetőséget teremt egy nemzetnek befolyása növelésére, úgy a béke is lehetőséget teremt erre. Természetesen a területi integritás védelme továbbra is fontos marad, de a gazdasági érdekek befolyása megnőtt.

Másik fontos elem, amit Kirişci kiemel, az Robert Putnam elmélete a diplomácia kettős szintéről. (Kirişci 2009: 41) E szerint demokráciákban a külpolitika nem csak az államok közötti tárgyalásokat jelenti, hanem a külpolitika hazai „eladását” is. Meg kell győzni a társadalmat (és azon belül a különböző érdekcsoportokat) az adott külpolitikai döntés hasznosságáról. Vagyis a külpolitikát nem csak kifelé, de befelé is kell „játszani”, a külpolitika nem csak a legfelsőbb politikai körök döntése, hanem egyre jobban befolyásolják a társadalmi érdekcsoportok. Ennek folyományaként az üzletemberek és civil társadalom is aktív részese a külpolitika alakításának.

Kirişci az AKP alatt elkezdődő zéró-probléma politika mögött tehát alapvetően a gazdasági érdekek előtérbe kerülését látja. (Kirişci 2009: 42) Ahogy megjegyzi, maga Davutoğlu alig foglalkozik a stratégiai mélységben a gazdasági tényezővel, az közvetlenül a külpolitika általa definiált öt elvének egyikéhez sem kapcsolódik. Ugyanakkor más országok külpolitikai lehetőségei kapcsán Davutoğlu is megjegyzi, hogy az exportorientált külgazdasági modell sikerességéhez szükséges az, hogy a gazdasági érdekek képviselése a külpolitika része legyen.

A nyolcvanas, kilencvenes években Özal is próbálkozott a gazdasági érdekek erősebb érvényesítésére a külpolitikai döntéshozatalban, ekkor azonban még az uralkodó védelmi doktrína (és annak fő képviselője, a hadsereg) sem tette ezt lehetővé, de az üzleti szféra felőli nyomás is gyengébb volt még. Ennek ellenére számos kezdeményezése, így a görögökkel és az arab országokkal is a kapcsolatok javítására tett kísérlet, a BSEC, azaz a Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés, majd a volt szocialista blokk felé történő nyitás, hogy új üzleti lehetőségeket biztosítson a török vállalkozásoknak, mind ebbe az irányba tett próbálkozások voltak.

Az AKP időszakának külpolitikája kapcsán Kirişci a „társadalmi tanulás” fontosságát emeli ki. A gazdasági szereplők érzékelik a javuló külgazdasági lehetőségekkel összefüggő pozitív trendeket, így erősödő nyomást gyakorolnak ezek fennmaradása érdekében. A kétezres évekre a hazai exportorientált vállalkozások, az „anatoliai tigrisek” megerősödésével egyre erősebb üzleti érdek állt a gazdasági szempontok érvényesítése mögött, ami főként az AKP hatalomra kerülésével erősödött fel, hiszen nekik társadalmi és szavazó-bázisukat és gazdasági hátországukat is jelentette ez a csoport. A vállalkozásokat számos üzleti érdekképviselői szervezet képviseli, a legjelentősebbek a MÜSIAD, a TÜSIAD, a TOBB és az İSO (Isztambuli Kereskedelmi Kamara). Ezen szervezeteknek aktív részük volt például 2004-ben a ciprusi politika megváltoztatásában, de a 2008-as észak-iraki beavatkozásnál is az iraki Kurdisztánban lévő török gazdasági érdekek figyelembe vételére szorította a kormányt, sőt, még az örmény kapcsolatok javítására tett kísérletben és az arab-izraeli mediációban is érdekelték voltak. (Kirişci 2009: 47)

Az új török külpolitika 2007 és 2010 között élte „aranykorát”, ezt követően több tényező is a korábban jól működő politika gyengeségeit mutatta meg. (Coşkun 2016) Az Arab tavasz, majd a szíriai polgárháború kapcsán hozott kétes döntések (pl. Líbia kapcsán, a radikalizálódó iszlamista szervezetek támogatásával) nagyban csökkentették a törökök és személyesen Erdoğan „vonzerejét”.⁵⁷ Az egyre bonyolultabbá váló közlekeleti helyzetben a török külpolitika nehezen találta meg az alapelveit leginkább szolgáló politikát: a gazdasági tényezők a háttérbe szorultak, és ismét felerősödtek a hagyományos biztonsági megfontolások (és ezzel párhuzamos a kurd-kérdés ismét központi tényezővé vált). Megnőtt a bonyolult szövetségi politikák jelentősége, ahol Törökország szembe került az Egyesült Államokkal (a szíriai kurd erők támogatása miatt), Oroszországgal és Iránnal (Aszad támogatása miatt), és az ISIS feltételezett támogatása szintén sokat rontott Törökország megítélésén.

2016 májusában az Erdoğan elnök és Davutoğlu közötti növekvő konfliktusok a miniszterelnök lemondásához vezetett, így az új külpolitika fő teoretikusa távozott a hatalomból. Kérdés, hogy a nevével fémjelzett külpolitikai irányzat a következő években mennyiben él tovább. (Coşkun 2016)

6. Török gazdasági helyzetkép

2016-ban Törökország a 17. legnagyobb gazdaság volt 860 milliárd dolláros GDP-jével, sőt, vásárlóerő-paritáson számolva 15. a rangsorban. A török gazdaság az elmúlt évtizedben bámulatos fejlődést produkált mind saját korábbi, mind a régió országaira jellemző teljesítményhez viszonyítva. (Öniş-Kutlay 2013: 1415) Míg a 2002 és 2007 közötti években az átlagos GDP növekedés 6,8 százalékos volt, a 2008 és 2014 között a válság hatására, és a 2012 utáni lassuló növekedésnek köszönhetően, úgy tűnt, ez 3,2 százalékra csökkent.⁶⁰ A GDP számítás módszertanának változtatása (2016 végén) azonban visszamenőleg megváltoztatta az adatokat, többnyire jóval magasabb értékeket

⁵⁷ Míg 2012-ben az egyiptomiak 84%-a jelölte affinitását Törökország iránt, 2013-ban már csak 38%-uk, míg Szíriában mindössze 22%. Lásd: OxGASP 2015: 12

⁶⁰ Ennek okairól részletesebben Yilmaz et al 2017. A változások mögött alapvetően az állt, hogy Törökország következetesebben alkalmazta az ENSZ és az EU számítási ajánlásait, illetve hogy pontosabb adatgyűjtési módszereket vezetett be.

adva meg a 2012 utáni időszakra. Mindezek alapján elsősorban a 2012 és 2015 közötti évi átlagos gazdasági növekedés a korábban jelzett 3,3%-ról 6,1%-ra emelkedett, amivel Törökország a világ egyik legdinamikusabban növekvő országává vált.

A 2016-es GDP növekedés értéke azonban az új számítási módszer alapján is 2,1%-ra esett vissza. A hivatalos munkanélküliségi adat 11,3 százalék, az elmúlt időszakban szintén emelkedett. A folyó fizetési mérleg hiánya 6-8 százalék, ami a török gazdasági külső finanszírozási igényét, és így sérülékenységét is mutatja. A török líra 2016-ban 20 százalékkal értékelődött le a dollárhoz képest.

6.1 Árukereskedelem

Az Európai Unió (és tagállamai) hagyományosan Törökország legjelentősebb kereskedelmi partnerei. Az 1996-ban aláírt vámuniós szerződést török részről az EU-s ipari termékekkel szembeni vámok leépítése követte, ami jelentősen megnövelte a Törökországba áramló európai termékek mennyiségét. A vámleépítés azonban nem csak az importversenyt növelte, de jelentős hatással volt az ország működőtőke-vonzó képességére is, illetve a növekvő török versenyképesség az exportra is pozitívan hatott vissza. A török export a 2001-es 31 milliárdról 2006-ra 85 milliárd dollárra, 2012-re pedig 152 milliárd dollárra nőtt, azóta azonban stagnál.

A török export mind szerkezetében, mind kapcsolataiban jelentős változásokon ment keresztül. A gazdasági szerkezet változásával párhuzamosan az exportban is lecsökkent a korábban domináns textilipari termékek aránya, és helyette egyre jelentősebbé vált a gépipari és elektronikai termékek, illetve a járművek részesedése. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportja továbbra is jelentős, de arányaiban nem nőtt. Összességében azonban továbbra is alacsony a magas technológiai tartalmú (high-tech) termékek aránya a kivitelben (alig 5%).

1. táblázat

A török export célrégiói

	2007		2012		2016	
	millió dollár	%	millió dollár	%	millió dollár	%
Teljes	107.271	100	152.560	100	142.557	100
EU	60.754	56,6	59.240	39,0	68.357	48,0
Egyéb Európa	10.487	9,8	14.167	9,3	9.378	6,8
Közel-Kelet	15.081	14,1	42.476	27,8	31.311	22,0
Egyéb Ázsia	5.227	4,9	10.581	6,9	9.685	6,8
Észak-Afrika	4.030	3,8	9.443	6,2	7.756	5,4
Fekete-Afrika	1.947	1,8	3.913	2,6	3.652	2,6
Észak-Amerika	4.541	4,2	6.673	4,3	7.405	5,2
Latin-Amerika	1.062	1,0	2.961	1,9	1.941	1,4

Forrás: TurkStat

Az Unió a török export elsődleges piacát jelenti, részesedése hosszú időn keresztül meghaladta az 50 százalékot. A 2007-et követő időszakban ugyan tovább emelkedett még az EU-országokba irányuló export mennyisége, a dinamikája azonban messze elmaradt más régiókéétól, főként az elhúzódó válságnak köszönhetően. Így az EU részesedése a török exportban 50 százalék alá csökkent a török exportban. sőt, 2012-ben már 40% alá. A Közel-Kelet részesedése viszont ugyanilyen arányban emelkedett ebben az időszakban, a 2007-os 14%-ról 27,8%-ra. Általánosságban elmondható, hogy a válság idején is jól teljesítő feltörekvő piacok növekvő kereslete jó alternatívát jelentett a törököknek, ahogy azok a régiók (pl. a Balkán) is, ahol esetleg az európaiak (olaszok, osztrákok, görögök) aktivitása csökkent. 2012 után azonban megfordult a trend, részben az európai válság enyhülése, részben a közel-keleti helyzet kiéleződése miatt, és 2016-ban az EU részesedése ismét 48%-ra nőtt, míg a Közel-Keleté 22%-ra csökkent.

2. táblázat

A török import régiók szerint

	2007		2012		2016	
	millió dollár	%	millió dollár	%	millió dollár	%
Teljes	170.062	100	236.545	100	198.610	100
EU	68.472	40.3	87.657	37.1	77.496	39.0
egyéb Európa	34.176	20.1	37.206	15.7	21.905	11.0
Közel-Kelet	10.148	6.0	21.410	8.5	13.760	6.9
egyéb Ázsia	33.658	19.8	49.602	21.0	54.226	27.3
Észak-Afrika	2.285	1.3	3.308	1.4	3.201	1.6
Fekete-Afrika	2.821	1.7	2.613	1.1	2.154	1.1
Észak-Amerika	9.033	5.3	15.084	6.4	11.930	6.0
Latin-Amerika	3.121	1.9	5.149	2.2	5.159	2.6

Forrás: TurkStat

A vámunió miatt Törökország a harmadik országok irányába is alkalmazta az EU közös vámpolitikáját, ami jelentős török vámcsökkenést és az import jelentős emelkedését is magával vonta. 1996 és 2014 között a török import 242%-kal nőtt az EU-15-tel szemben, ugyanakkor 470%-kal a világ többi országa viszonylatában. Az EU részesedése az importban a kilencvenes évek 50% fölötti arányáról 2007-re 40%-ra csökkent, és azóta nagyjából ezen a szinten stagnált.⁶¹ Az importban a kőolaj és földgázárak emelkedése miatt megnőtt az ezt biztosító államok (pl. Oroszország, Irak) részesedése, 2008 után azonban már inkább az egyéb ázsiai (kínai, dél-koreai, indiai) import részaránya emelkedett.

⁶¹ Az EU export jelentőségét csökkentette az euró-dollár árfolyamának változása az elmúlt években, hiszen az euró relatív leértékelődése miatt annak dollárban kifejezett értéke, és így az EU-ba irányuló export nagysága is relatíve kisebb volt.

3. táblázat

Törökország legjelentősebb export partnerei (millió dollár)

	2001	2006	2012	2016
1. Németország	5.367	9.686	13.132	14.001
2. Nagy-Britannia	2.175	6.814	8.700	11.687
3. Irak	n.a	2.589	10.830	7.639
4. Olaszország	2.342	6.752	6.375	7.582
5. USA	3.126	5.061	5.614	6.623
6. Franciaország	1.895	4.604	6.805	6.023
7. EAE	380	1.986	8.177	5.407
8. Spanyolország	950	3.720	3.721	4.991
9. Irán	361	1.067	9.922	4.967
10. Hollandia	892	2539	3244	3.590

Forrás: TurkStat

Ha az egyes országok szintjén vizsgáljuk az export és az import értékeinek változását az elmúlt évtizedre vonatkozóan, akkor is jól kirajzolódnak a közelmúltban lezajlott változások. Míg 2001-ben az EU nagyobb tagállamai és az USA voltak a török export fő célpontjai, addig 2012-ben Németországot Irak és Irán követte, és az 5. helyen az Egyesült Arab Emírátsok áll. 2016-ban ugyanakkor ismét a hagyományos európai partnereknél figyelhető meg növekedés, míg a közel-keleti országok és Oroszország esetében jelentős volt a visszaesés.

4. táblázat

Törökország legjelentősebb import partnerei (millió dollár)

	2001	2006	2012	2016
1. Kína	925	9.669	21.295	25.440
2. Németország	5.335	14.768	21.399	21.474
3. Oroszország	3.453	17.806	26.619	15.161
4. USA	3.261	6.260	14.131	10.868
5. Olaszország	3.484	8.650	13.344	10.219
6. Franciaország	2.284	7.240	8.589	7.365
7. Dél-Korea	759	3.556	5.660	6.384
8. India	355	1.579	5.843	5.757
9. Spanyolország	1.066	3.834	6.022	5.679
10. Nagy-Britannia	1.914	5.138	5.629	5.320

Az import esetében Oroszország és Kína előretörése jól látható: Oroszország részben a növekvő török energiaszükséglet és a magas olajárak miatt vette át Németországtól a vezető pozíciót, az olajárak esését követően pedig Kína lett Törökország legjelentősebb importőre. Míg a legtöbb jelentős partnerrel deficitet a török kereskedelmi mérleg, a közel-keleti országok esetében inkább a török többlet a jellemző. Különösen kiugró Irak példája, ahol török exporttal szemben gyakorlatilag nem áll iraki ellentételezés.

A szolgáltatói ágazat szereplői közül a telekommunikáció, valamint a pénzügyi-banki szektor képviselői is megjelentek a környező országokban, de más ágazatok – az egészségügy, az oktatás, a kultúra (török szappanoperák), illetve a turizmus – is a szolgáltatásexport fontos elemeit jelentik.

6.2 Építőipari alvállalkozói tevékenység (contracting)

Török építőipari cégek külföldi aktivitása kiemelkedő. A hetvenes években Líbiában és a közel-keleti országokban kezdtek terjeszkedni, de mára globális szinten is jelentős szereplői az ágazatnak. 1972 és 2017 között 115 országban 9000 projektet valósítottak meg, összesen 350 milliárd dollár értékben. (TCA 2017: 1) Míg a kilencvenes években Oroszország (35%)

volt a fő működési terület, Líbia (14%) és Kazahsztán (8%) előtt, a kétezres évek első évtizedében Oroszország (15%) csökkenő részesedése mellett Líbia (12%) és Türkmenisztán (11%) váltak jelentős partnerré. A 2010 és 2016 közötti időszakban Türkmenisztán (18%) megelőzte Oroszországot (17%), míg Irak (9%) feljött a harmadik helyre. Az 1972 és 2016 közötti teljes időszakot tekintve Oroszország (19,6%) volt a legjelentősebb partner, összesen 1929 projektet valósítottak meg itt török vállalatok, 67 milliárd dollár értékben, míg Türkmenisztán (13,8%) és Líbia (8,4%) követi a rangsorban. Regionális összesítésben ugyanerre az időszakra vonatkozóan a volt szovjet tagállamokat magában foglaló Eurázsiaiban valósítottak meg leginkább projekteket (47,6%), majd sorrendben a Közel-Kelet (26,1%), Afrika (17,5%), Európa (5,1%), egyéb Ázsia (3,2%) és Amerika (0,5%) következik.

2016-ban a politikai események erősen éreztették hatásukat, a 2006 és 2015 között folyamatosan 20 és 30 milliárd közötti éves nemzetközi építőipari alvállalkozói szolgáltatás 12,5 milliárdra esett vissza. A 2015-ben még 6 milliárd dolláros piacot jelentő Oroszország a szankciók miatt szinte eltűnt, de az olajárak esése miatt számos más tradicionális partner (Algéria, Azerbajdzsán, Kuvait, Szaúd-Arábia) is jóval kisebb értékű megbízásokat adott.

Több mint száz, nemzetközi projekteken is aktív török építőipari vállalkozás működik, a legjelentősebbek az Öztürk Holding (7 milliárd dollár bevétel 2014-ben), és a Rönesans (3 milliárd dolláros bevétel). A világ 250 legjelentősebb nemzetközi építőipari cége közül 2015-ben 40 volt török, ami Kína (65) után a második helyet jelenti, megelőzve az USA-t (38), Olaszországot (15) és Japánt (14). (TCA 2017: 1)

6.3 Tőkeáramlás

A működőtőke-befektetéseknél a beáramló tőke tekintetében szintén jelentős növekedés következett be az elmúlt évtizedben. Az FDI az évi 1-2 milliárd dolláros szintről 10-20 milliárdra nőtt, és jelentős részben az exportorientált feldolgozóipari szektorokba áramlott. (Taymaz–Voyvoda 2009) A beáramlott külföldi tőke állománya 2016-ben 140 milliárd dollár volt, míg a más országokban működő török tőke állománya 40 milliárd dollár fölött van már.⁶⁵ A Törökországba érkező FDI 75 százaléka az EU-országokból érkezett, ezen belül is a fő befektető Hollandia (15.8%), Ausztria (7%), Nagy-Britannia (6,8%). Az EU-n kívüli

⁶⁵ UNCTAD adatbázis

*Szigetvári Tamás / Exportorientáció és belső piac a török
növekedési stratégiában*

jelentős befektető az USA (8%), míg az Öböl-országok (Egyesült Arab Emirátusok, Katar Szaúd-Arábia: együtt 7%) vagy Oroszország (4%) növekvő befektetések ellenére egyelőre elmaradnak az európai országoktól.

5. táblázat

Működőtőke-befektetések Törökországban (2002-2016)

Ország	Befektetett tőke, milliárd dollár	%
1. Hollandia	22.104	15,8
2. USA	11.214	8,0
3. Ausztria	9.809	7,0
4. Nagy-Britannia	9.548	6,8
5. Luxemburg	9.005	6,4
6. Németország	8.901	6,4
7. Belgium	8.212	5,9
8. Spanyolország	6.998	5,5
9. Görögország	6.873	4,9
10. Franciaország	6.856	4,9
egyéb	40.408	28,9
Teljes	139.928	100

Forrás: Török Gazdasági Minisztérium

Szektoriális elosztásban a beérkező tőke 25,6%-a érkezett a feldolgozóiparba, 23,4%-a a pénzügyi és biztosítási szektorba, 9,1%-a a kereskedelembe, 8,9%-a a közlekedés és raktározásba, 4,9%-a pedig az építőiparba érkezett.

Az utóbbi években megjelentek és dinamikusan nőni kezdtek a kifelé irányuló török külföldi tőkebefektetések is. A kifelé irányuló török befektetések teljes összege 2016-ban 40 milliárd dollár fölött volt. Ez nagyjából a negyede a Törökországban lévő külföldi befektetéseknek. A fejlődő országok külföldi befektetései az utóbbi időszakban globálisan is jelentősen emelkedtek. Míg 2000-ben összesen 742 milliárd dollárnyi fejlődő országbeli külső tőkebefektetést regisztráltak, 2014-ben már 4833 milliárd

dollár volt ennek értéke.⁶⁶ A török részesedés ebből a 2000-ben mért 0,5 százalékról (3,6 milliárd dollár) 0,8 százalékra nőtt (40 milliárd dollár).⁶⁷ A 29 legnagyobb török multinacionális cég 2012-ben 115 ezer embert foglalkoztatott külföldön. (Demir – Moiz 2017: 249) Területi megoszlásban a török tőke mintegy fele került az Európai Unióba. Európán kívül Azerbajdzsán a legkedveltebb ország (4,5 milliárd dollár), de fontos befektetési célpont néhány más utódállam (Kazahsztán, Oroszország és Grúzia, együttesen 1,4 milliárd dollár), az USA (1 milliárd dollár), Latin-Amerika (800 millió dollár, bár ez főként a karib-tengeri szigetek adóparadicsomait jelenti), Észak-Afrika (460 millió dollár), a Nyugat-Balkán (400 millió) és Irán (260 millió dollár). Természetesen jelentősen eltér az egyes tőkebefektetések motivációja és összetétele: míg a karibi tőke kivétel leginkább néhány nagy szereplő off-shore ügyleteit takarja, addig a németországi, balkáni vagy iráni befektetéseknél néhány nagy (banki, kommunikációs) társaság mellett számos kis- és közepes vállalkozás szerepel.

A leggyakoribb befektetési forma a felvásárlás volt, a 115 ügylet (2002 és 2014 között) közül 56 Nyugat-Európában, 32 Kelet-Európában (főként Oroszországban), 20 a Balkánon történt, Közép-Ázsia és a Távol-Kelet (16) mögött viszont jelentősen elmarad a Közel-Kelet (4 ügylet). (Yildiriz 2017: 286) A török felvásárlások 56%-a a feldolgozóiparban, 37%-a a szolgáltató szektorban történt. A Balkánon jelentős volt a válság miatt bajba került vállalkozások, illetve eladásra kerülő állami tulajdon felvásárlása (acélművek, repülőterek).

Az összes török kiáramló FDI esetében azonban kevésbé pozitív a kép: a pénzügyi szolgáltatásoké messze a legnagyobb rész (55%), amit a kőolaj-kitermelés követ (21%), és csak kevesebb, mint a negyede áramlott a feldolgozóipari ágazatokba.

7. Belső piac vs. export

Törökországban 2014 második fele óta az export gyengülése miatt a belső kereslet húzza a gazdasági növekedést.

⁶⁶ Ez 2000-ben az össz-FDI 10%-a, 2014-ben 19%-át tette ki. (Yildiriz 2017: 281)

⁶⁷ A legnagyobb külföldi befektetők Kína (730 milliárd), Oroszország (431 milliárd) és Brazília (316 milliárd) voltak, de Dél-Korea, India, Malajzia vagy Mexikó külföldi befektetései is jóval meghaladják Törökországit.

Törökországnak jelentős a belső piaca. A 80 milliós népesség fiatalabb, mint az európai átlag⁷⁰, ugyanakkor a belső piacot is erős verseny jellemzi, ahol sok fogyasztó-orientált termelő és szolgáltató van jelen. Az elmúlt évek gazdasági növekedése segítette a középosztály kiszélesedését, a Gini mutató az 1995-ös 0,49-ről 2014-re 0,39-re javult, a minimálbér 2016-os 30%-os emelése pedig további javulást eredményezhet (Hagaart – Mercan 2016: 4), csakúgy, mint a 2016. júniusi puccsot követően bejelentett „hangulatjavító” kormányzati intézkedések, amelyek a belső kereslet növekedését eredményezték 2016 második felében, ami azonban éves szinten így is várhatóan elmarad a 2015-ben mérttől.⁷²

6. táblázat

A belső kereslet változása, éves %-os változás

	2011	2012	2013	2014	2015
%-os változás	13,5	3,5	9,5	3,6	6,5

Forrás: <https://www.focus-economics.com/country-indicator/turkey/domestic-demand>

A fogyasztásnál is erősebb motorját jelentette a török kereslet növekedésének a beruházások bővülése. A beruházásokat elsősorban az építőipar húzta, a feldolgozóipari beruházások inkább visszaestek.

Az állami lakásépítő ügynökség (TOKI) a lakásépítésre adott kedvezményekkel igyekezett növelni a beruházásokat, a bankszektor új hiteleinek 22%-a volt lakásépítési, és csak 19%-a feldolgozóipari. (Sonmez 2017) A lakásépítés mellett az ún. megaprojektek is jelentősek voltak, rengeteg nagy volumenű beruházás (repterek, hidak, autópályák, kórház-komplexumok) épült. A gazdaságban hosszútávon is érvényesül az átrendeződés: míg 2003 és 2015 között az építőipar részesedése a GDP-ben 16,7%-ról 17,1%-ra nőtt, a feldolgozóiparé 15,8%-ról 12,5%-ra csökkent.

⁷⁰ 30 év körüli medián életkor, szemben az európai 42 éves mediánnal.

⁷² A 2016-os éves adat még nem jelent meg, de elemzések 3-4%-ra teszik. <https://www.focus-economics.com/country-indicator/turkey/domestic-demand>

Egyre jelentősebb problémát jelent ugyanakkor a projektek finanszírozása. Bár – főként a megaprojekteknél – jelentős a közvetlen külföldi finanszírozás (pl. az Akkuyu atomerőmű építése közvetlenül orosz tőkéből történik, az új Selyemúthoz kapcsolódó projekteknel a kínai tőke vállal aktív szerepet), de sok esetben a beruházási projektekhez használt hitelek egyéb külföldi források felhasználásával történnek. Ez azért problémás, mert a török vállalatok külső adóssága jelentősen megemelkedett az utóbbi időben: míg 2008-ben még csak 70 milliárd dollárnyi külföldi valuta-tartozásuk volt, 2016-ban ez 208 milliárd dollárra nőtt. A török líra gyengülése nehéz helyzetben hozza az eladósodott vállalkozásokat, ami csökkenti a beruházási lehetőségeiket. is. Az eladósodott vállalatok 26%-a a feldolgozóiparban, 20%-a az építőiparban volt. Ezek közül elsősorban azok kerültek nehéz helyzetbe, amelyeknek a bevételeik hazai valutában voltak, vagyis a belső piacra termeltek vagy szolgáltatottak, hiszen az egyre növekvő adósságterheiket nem kompenzálta növekvő devizabevétel. Vagyis egyértelműen látható, hogy az építőipari boom jelentős részben felelős a magas török folyó fizetési mérleg hiányért.

Az építőipar preferálása a feldolgozóiparral szemben más szempontból is megkérdőjelezhető. Bár egyértelműen komoly elmaradások halmozódtak fel Törökországban akár a lakásépítés, akár az infrastruktúra területén, az építőipar elég erősen elszívja a forrásokat a feldolgozóipari fejlesztések elől. Az AKP esetében politikai okok is álltak az építőipar preferálása mögött, hiszen itt sokkal közvetlenebbül érvényesülhettek az államhoz köthető megrendelések, ami a saját klientúra kiépítése és jutalmazása szempontjából is megfelelő eszköz volt. (Sonmez 2017)

Az AKP népszerűsége nagymértékben összekapcsolódott a kétezres évek gazdasági sikereivel, így a magas növekedési ütem fenntartása a török gazdaságpolitika prioritásai közé tartozik. A növekedés újraindítása érdekében a választások előtti időszakban Erdoğan politikai nyomást próbált gyakorolni a török központi bankra, hogy a kamatláb csökkentésével növelje a beruházásokat és így felpörgesse a gazdaságot. Bár Erdem Başçı, a jegybank elnöke (az inflációs veszélyekre is hivatkozva) sikeresen ellenállt a monetáris lazítás irányába ösztökélő nyomásnak, a külföldi befektetők nem nézték jó szemmel a politikai befolyásolási kísérletét, ami szintén a finanszírozási lehetőségek beszűküléséhez vezetett.

Az elmúlt évek valutaleértékelése azonban a feldolgozóipari versenyképesség szempontjából sem egyértelműen pozitív, a valuta leértékelése nem egyértelműen vezet az export bővüléséhez. A jelenlegi exportszerkezetben jelentős részt kitevő feldolgozóipari export erősen importfüggő, így ezek egy része számára a leértékelés jelentős költségnövekedést eredményez, ami rontja az exportban jelentkező árelőny lehetőségét. A török export lehetőségeit az is beszűkíti, hogy az export-kereslet emelkedése nem minden esetben jelent a török export számára bővülő lehetőségeket. Az alacsonyabb technológiai szintű török export-termékek a fejlettebb piacokon sokszor inferior termékek, vagyis a bővülő kereslet az exportlehetőségek beszűkülését eredményezheti. (Guncavdi – Kayam 2016: 13) A kevésbé fejlett piacokon realizált export számára azonban jó alternatívát jelent a belső piac, vagyis itt a termelők mindkét irányban rugalmasan tudnak váltani, a szűkülő exportkereslet helyett a bővülő belső piac megfelelő alternatívát jelenthet.

8. Kilátások

A kétezres évek gyors növekedése dacára Törökország nemzetközi versenyképessége még mindig elmarad a várakozásoktól. Kína és India világgazdasági integrációját követően az olcsó munkaerőre építő versenyképesség-növelési stratégia Törökország számára már nem maradhatott a siker záloga. A növekvő versenyképességhez hatékony piaci mechanizmusok, vonzó befektetési környezet és megfelelő intézményi struktúrák kiépítésére van szükség. (Turkish Industrial 2010)

Bár az Európai Unió országainak teljesítményéhez viszonyítva jelenleg is jó növekedési kilátás prognosztizálható, mégis sokan a feltörekvő országokat sújtó „middle income trap” (vagyis a közepes jövedelműek csapdájának) jeleit látják a török gazdaságban. A „csapda” elkerülése érdekében Törökországnak további komoly szerkezeti reformokra lesz szüksége, nagyobb hangsúlyt helyezve a kutatás-fejlesztésre, a nagyobb hozzáadott értékű exporttermékek súlyának növelésére.

Törökország nagyon is tudatában van ennek a veszélynek. Ahogy a török pénzügyminiszter, Mehmet Şimşek a Wall Street Journalban megjelent cikkében is hangsúlyozta (Şimşek 2014), Törökország a gyors fejlődés dacára még számos kihívással

szemben, még sok a teendő, ha ki akar törni a közepes jövedelmű országok köréből. A sikerhez megfelelő gazdaságpolitikára, kiegészítő strukturális reformokra és végül, de nem utolsósorban támogató nemzetközi gazdasági környezetre van szüksége. A török reform legfontosabb prioritásai a munkaerő minőségének javítása az oktatás fejlesztésével, a munkaerő-piaci flexibilitás növelése, valamint a termelékenység fokozása technológiai fejlesztések révén.

A még a kétezres évek elején elképzelt, és számos fejlesztési tervben 2023-ra (a köztársaság létrejöttének 100. évfordulójára) kitűzött elérendő cél az, hogy Törökország 2023-ra 2000 milliárd dolláros GDP-vel a világ 10 legnagyobb gazdasága legyen, exportja pedig elérje az 500 milliárd dollárt.

A Török Ipari Stratégiai Dokumentum hosszú távú víziója az, hogy Törökország Eurázsia fő csúcstechnológiai termékeket gyártó központjává válik. Olyan országgá, amely nemzeti autó-, repülőgép-, hajó- és műholdgyártással és kivitellel rendelkezik. Ezen felül a stratégia általános célkitűzése a következő: „A török ipar versenyképességének és hatékonyságának növelése, az ipar olyan irányú átalakítása, amely elősegíti, hogy Törökország részesedése nőjön a világexporton belül, ahol a török export főként csúcstechnológiát, magas hozzáadott értéket képviselő termékekből áll, jól képzett munkaerővel rendelkezik, mindeközben érzékeny a környezeti és társadalmi kihívásokra.” (Turkish Industrial 2010: 49) A stratégiai célok közé tartozik a vállalkozások és a csúcstechnológiai iparágak súlyának növelése, valamint magas hozzáadott értékű termékek bevezetése az alacsonyabb technológia igényű területeken.

A stratégia nyolc területre összpontosít: beruházás és üzleti környezet, nemzetközi kereskedelem, humán erőforrás fejlesztése, kis- és középvállalatok pénzügyi lehetőségeinek bővítése, vállalatok technológiai fejlesztése, infrastrukturális szektorok: telekommunikáció, energia vagy közlekedés, környezetvédelem és regionális fejlesztés. Kiemelt szektorok az autóipar, a gépgyártás, a háztartási termékek, az elektronika, a textilipar és ruházat, az élelmiszeripar, végül a vas- és acélipar.

Ebben az európai uniós kapcsolatok alakulása kulcsszerepet játszhat. Az Európai Unió a kétezres évek elején a motorja volt a török gazdasági reformoknak. Bár Törökország a saját „keleti nyitása” keretében az elmúlt években szorosabbra fűzte kereskedelmi és

gazdasági kapcsolatait a térség más országaival (például Oroszország, Irak, Szíria), az elmúlt évek fejleményei negatívan hatottak ezekre a relációkra. Így az Európai Unió ismét felértékelődhet a törökök számára. De ugyanígy nő Törökország geopolitikai súlya és szerepe is: mint energetikai „hub” (csomópont), elsősorban az európai gázellátás tekintetében, és mint „muszlim mintaállam”, amely gazdasági sikerével és politikai stabilitásával pozitív példa lehet a térség államai számára.

Komolyabb lehet a helyzet a tőkeáramlások kapcsán. Törökországban az elmúlt másfél évtized gyors gazdasági fellendülése jelentős részben a beáramló külföldi tőke támogatásával ment végbe. Az ország folyó fizetési mérlege tartósan öt százalék feletti deficitet mutatott. Ennek finanszírozásában a működő-tőke (FDI) korábban jelentős szerepet játszott, hiszen a kétezres évek elején – az EU-s csatlakozási tárgyalások megindulásához is köthetően – Törökország kedvelt beruházási területévé vált a multinacionális vállalatok számára. Az elmúlt években azonban – az európai gazdaságok válsága mellett a romló török politikai és gazdasági feltételeknek is betudhatóan – az FDI helyét egyre inkább a „forró tőkének” is nevezett portfólió befektetések vették át, ami elsősorban a magasan tartott török kamatlábakkal volt biztosítható. A finanszírozásnak ez a módja azonban meglehetősen bizonytalan és volatilis, és a már említett valutaárfolyam-esés és hitelminősítói leértékelés negatívan hat vissza ezek finanszírozás költségeire is.

Összefoglalás

A török gazdaság, sok más félperiférián-periférián lévő gazdasághoz hasonlóan, alapvetően befelé forduló, importhelyettesítő iparosítást hajtott végre a huszadik század elején. A második világháborút követően ugyan történtek próbálkozások a gazdaság nyitottabbá tételére, egyes időszakokban a mezőgazdasági export jelentősebb szerephez jutott, de egészen a nyolcvanas évekig megőrizte ezt a zártabb gazdasági szerkezetet.

Az export-orientált gazdasági modell átvétele az 1980-as években IMF nyomásra, ugyanakkor erős belső politikai támogatás mellett kezdődött meg. A török gazdasági átalakulás egyik fontos jellemzője, hogy alulról is építkezett: számos exportképes kis- és középvállalkozás jött létre elsősorban a textiliparban (az ún. anatóliai tigrisek), amelyek

az európai piacon is versenyképesek voltak. Ennek ellenére a nyolcvanas-kilencvenes évek inkább a liberalizáció árnyoldalait jelenítették meg, a gazdasági növekedés a tőkepiaci liberalizáció hatásai miatt is meglehetősen ingatag volt, a kilencvenes években egymást követték a más feltörekvő piacokat is sújtó pénzügyi válságok. A hagyományos politikai és gazdasági elit ugyanakkor egyre kevésbé lelkesedett az európai integráció által is megkövetelt politikai és gazdasági reformokért.

A kétezres évek gyökeresebb fordulatot hoztak Törökországban, mind politikai, mind gazdasági szempontból. A 2002-ben hatalomra került, és azóta is kormányon maradt islamista AKP bázisát jelentős részben az anatóliai tigrisek jelentették, így a párt politikájában is erőteljesen megjelent a nyitás, az európai és globális integráció előmozdításának igénye. A 'kereskedő állam' külpolitikájával is az ország sikeres gazdasági térnyerését igyekezett elősegíteni, a 'zéró probléma a szomszédokkal' eszme szintén ezt támogatta. Ez a politika a 2008-as válságot követően különösen hasznosnak bizonyult, a visszaeső európai keresletet az új piacok (Oroszország, Közép-Ázsia, Közel-Kelet, Afrika) részben pótolni tudták. 2012 után azonban ismét fordulat történt: a közel-keleti helyzet alakulása, elsősorban a szomszédos Szíria és Irak esetében), és a kőolajárak esése is, ami a többi jelentős felvevőpiac – Oroszország, Öböl államok – keresletét csökkentette, együttesen megkérdőjelezte az exportra építő politika sikerességét. Az elmúlt években a török gazdaság növekedése ugyanakkor tovább tudott folytatódni, elsősorban a belső keresletre építve.

Ha azonban megnézzük a belső kereslet fő húzóerejét, azt láthatjuk, hogy ez meglehetősen bizonytalan. A belső kereslet legerősebb szegmensét az építőipari beruházások jelentik, ezek azonban jelentős részben külső finanszírozást igényelnek, növelve ezáltal az ország folyó fizetési mérleg hiányát és kitettségét. A feldolgozóipari beruházásokra – különösen az FDI 75%-át adó európaiak esetében – negatív hatással van a (politikai, külpolitikai, gazdasági értelemben is) bizonytalanabbá váló környezet.

A török stratégiai tervek továbbra is az export jelentős növelését tűzik ki célul, ehhez azonban jelentős upgradingre lenne szükség a termékek esetében, növelve azok technológiai tartalmát. Bár a gazdaságfejlesztési elképzelések alkalmasak lehetnek a middle-income trap elkerüléséhez és a török gazdaság erőteljes fejlesztéséhez, a

jelenlegi belső és külső politikai környezet is komoly akadályt jelent a tervezett célok megvalósítása előtt. Így kérdéses, hogy Törökország mennyiben lesz képes megvalósítani kétséggkívül ambiciózus terveit.

Felhasznált irodalom

- Akça, İsmet (2014): Hegemonic Projects in Post-1980 Turkey and the Changing Forms of Authoritarianism. In: Akça, İsmet –Bekmen, Ahmet –Özden, BarışAlp (szerk.): *Turkey Reframed. Constituting Neoliberal Hegemony*. Pluto Press, London. pp. 13-46.
- Akyol, Mustafa (2006): 'Islamic capitalism' faces secular challenge in Turkey, *Turkish Daily News*, december 18. p.5.
- Aydın, Zülküf (2005): *The Political Economy of Turkey*. Pluto Press, London-Ann Arbor
- Celasun. Merih (1983): *Sources of Industrial Growth and Structural Change. The Case of Turkey*. World Bank Staff Working Paper No. 614., The World Bank, Washington D.C.
- Cizre, Ümit – Yeldan, Erinc (2005): The Turkish Encounter with Neo-Liberalism: Economics and Politics in the 2000/2001 Crises. *Review of International Political Economy*, Vol 12., No. 3., 387-408.
- Coşkun, Bezen Balamır (2016): The Post-Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy. *E-International Relations*, június 3. <http://www.e-ir.info/2016/06/03/the-post-davutoglu-era-in-turkish-foreign-policy/>
- Dalgıç, Başak –Fazlıoğlu, Burcu – Gasiorek, Michael (2015): Export Spillovers from Foreign Direct Investment: Evidence from Turkey. Turkish Economic Association, Discussion Paper 2015/8.
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/130127/1/823329755.pdf>
- Demir, Ahmet Oğuz – Moiz, Muhammed (2017): Outward Foreign Direct Investment in Emerging Economies: a Case of Turkey. In: Dorozynski, Tomasz – Kuna-Marszalek, Anetta (szerk.): *Outward Foreign Direct Investment in Emerging Economies*. IGI Global, Hershey PA. pp. 247-254.
- Erzan, Rafik (2010): Turkey's Economic Prospects: As good as it gets? *International Economic Bulletin*, június 29.

- Findley, Carter V. (2010): *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History, 1787-2007*. Yale University Press, New Haven & London.
- Grütjen, Daniel (2008): The Turkish Welfare Regime: An example of the Southern European model? The role of the state, market and family in welfare provision. *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 7. No. 1, 111-129.
- Guncavdi, Oner –Kayam, Saime Suna (2016): Unravelling the Structure of Turkish Exports: Impediments and Policy. MPRA Paper No. 73890, May. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/73890/1/MPRA_paper_73890.pdf
- Hagaart, Marina –Mercan, Muhammet (2016): Turkey: Downside risks to growth. ING Business Opportunity Report, May, <https://www.ingwb.com/media/1638052/ecd017-0516-bor-turkey-eng.pdf>
- İzmen, Ümit –Yılmaz, Kemal. (2009): Turkey's recent trade and FDI performance. In: Önis, Z. – Senses, F. (szerk.): *Turkey and the Global Economy: Neo-liberal Restructuring and Integration in the post-Crisis Era*. Routledge, London, pp. 173–203.
- Kirişci, Kemal (2009): The transformation of Turkish foreign policy: The rise of the trading state. *New Perspectives on Turkey*, No. 40., pp. 29-57.
- Krueger, Anne O. (1995): Partial Adjustment and Growth in the 1980s in Turkey. In: Dornbusch, Rudiger - Edwards, Sebastian (szerk.): *Reform, Recovery, and Growth: Latin America and the Middle East*. University of Chicago Press, Chicago. pp. 343 – 368.
- OxGAPS (2015): *Turkey-GCC Relations: Trends and Outlooks*. Oxford Gulf and Arabian Peninsula Studies Forum, Oxford
- Öniş, Ziya (2010): Crises and Transformations in Turkish Political Economy. *Turkish Policy Quarterly*. 2010/3.
- Öniş, Ziya (2011): Power, Interests and Coalitions: the political economy of mass privatisation in Turkey. *Third World Quarterly*, Vol. 32, Issue 4, pp. 707-724.

- Öniş, Ziya (2012): The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era. *Turkish Studies*, No. 6, 13(2), pp. 135-152.
- Öniş, Ziya – Kutlay, M. (2013). Rising Powers in a Changing Global Order: the political economy of Turkey in the age of brics. *Third World Quarterly*, 34. 8. pp. 1409–1426.
- Öniş, Ziya – Fikrat Şenses (2009): The new phase of neo-liberal restructuring in Turkey: an overview. In: Öniş, Z. – Şenses, F. (eds.): *Turkey and the Global Economy. Neo-liberal restructuring and integration in the post-crisis era*. London – New York, Routledge, pp. 1-11.
- Pamuk, Şevket (2007): *Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?* Working Paper No. 41., The American University of Paris
- Rodrik, Dani (2007): Industrial development: Some stylized facts and policy directions. In: *Industrial Development for the 21st Century: Sustainable Development Perspectives*. UN DESA, New York, pp. 7-28.
- Rosecrance, Richard (1986): *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World*. Basic Books, New York
- Şimşek, M (2014): “How Turkey Will Escape the Middle-Income Trap” *The Wall Street Journal Europe*, October 1, p. 15.
- Şimşek, Hayal Ayca –Şimşek, Nezval (2011): Has the Turkish Economy Been Less Affected by the 2008 Global Crisis: A Macroeconomic Perspective. *Research Journal of International Studies*, Issue 22 (December), pp. 171-172.
- Sonmez, Mustafa (2017): Turkey’s construction boom: a blessing or a curse? *Al-Monitor*, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/03/turkey-akp-fall-into-the-construction-pit.html>
- Taymaz, E. – Voyvoda, E. (2009): Industrial restructuring and technological capabilities in Turkey. In: Öniş, Z. – Senses, F. (szerk.): *Turkey and the Global Economy: Neo-liberal Restructuring and Integration in the post-Crisis Era*. London, Routledge, pp. 145–172.

- TCA (2017): Turkish Contracting in the International Market. Turkish International Contracting, March. http://www.tmb.org.tr/doc/file/YDMH_march_2017.pdf
- Turhan, Evin (2010): Turkey graduated from IMF, ready to move forward alone, *Today's Zaman*. 2010. április 24
- Turkish Industrial Strategy Document 2011–2014. Towards EU Membership. Ministry of Industry and Trade, Republic of Turkey, Ankara, 2010
- Uygur, Ercan (2010): The Global Crisis and the Turkish Economy. TWN Global Economy Series 21, Third World Network, Penang (Malaysia) http://www.finance.thirdworldnetwork.net/file_dir/6158100194dca5b2b6bb0f.pdf
- Ünay, Sadik (2012): Domestic Transformation and Raison du Monde: Turkey's Nascent Competition State. *Emerging Markets Finance and Trade*, Vol. 48. Suppl. 5. pp. 7-18.
- Üngör, Murat (2014): Some Observations on the Convergence Experience of Turkey. *Comparative Economic Studies*, 2014, December
- Yalcin, Mehmet (2012): Evaluation of the 2008 Global Financial Crisis Effects on Turkey. Is it tangential? Intl. 410. május 15. http://www.academia.edu/1564330/Effect_of_2008_Global_Financial_Crisis_over_Turkey
- Yildirim, Canan (2017): Turkey's Outward Foreign Investment: Trends and Patterns of Mergers and Acquisitions. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 19 No. 3. pp. 276-293.
- Yilmaz, Gökhan (2011): *Resurgence of selective industrial policy: What Turkey needs*. Discussion Paper 2011/3, Turkish Economic Association, March
- Yilmaz, Ayberk –Yasar, Pinar - De Rosa, Donato (2017): *Turkey's GDP revision: understanding the sources of changes. Macroeconomics and fiscal management focus note*. Washington, D.C.: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/276761487827999442/Turkey-s-GDP-revision-understanding-the-sources-of-changes>

Zürcher, Eric Jan (2004): *Turkey. A Modern History*. I.B.Tauris, London – New York